

“ASSOTSIATIV MAYDON” TUSHUNCHASI VA UNING TILSHUNOSLIKDA O'RGANILISHI

Mirzakamolova Maftuna Rahimjon qiz
NamDU tanaych doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqola “Assotsiativ maydon” tushunchasi va uning tilshunoslikda o'rganilishi muammosiga bag'ishlangan. Ma'lumki, inson borliqni til orqali anglaydi, tushunadi va his etadi. So'zlar ongimizda muayyan guruhlarni tashkil qiladi. Ularning ma'nosini anglash uchun har bir guruh mohiyat, undagi so'zlar voqelik, ma'nolar orqali ifodalangan bilim ekanligini tushunish lozim. Tilshunoslikda bu kabi til birliklarning shakliy yoki mantiqiy-semantik belgisiga ko'ra o'zaro birlashuviga assotsiatsiya deb qaraladi. Predmet hamda so'z haqidagi tasavvurni bir-biridan ayro tushunish mumkin emas.

Kalit so'zlar. assotsiativ, lisoniy assotsiatsiya, assotsiativ ma'no, o'zbek leksemasi assotsiatsiyalari, zamonaviy tilshunoslik.

ПОНЯТИЕ «АССОЦИАТИВНОЕ ПОЛЕ» И ЕГО ИЗУЧЕНИЕ В ЛИНГВИСТИКЕ

Абстрактный. Статья посвящена понятию «ассоциативное поле» и проблеме его изучения в языкознании. Известно, что люди воспринимают, понимают и чувствуют бытие посредством языка. Слова образуют определенные группы в нашем сознании. Чтобы понять их значение, необходимо осознать, что каждая группа представляет собой сущность, слова в ней представляют собой реальность, а знания выражаются через значения. В языкознании такое объединение языковых единиц по формальному или логико-семантическому признаку считается ассоциацией. Понятие предмета и слова нельзя понимать раздельно.

Ключевые слова. ассоциативный, языковая ассоциация, ассоциативное значение, узбекские лексемные ассоциации, современная лингвистика.

THE CONCEPT OF "ASSOCIATIVE FIELD" AND ITS STUDY IN LINGUISTICS

Abstract. This article is devoted to the concept of “Associative field” and the problem of its study in linguistics. It is known that a person perceives, understands and feels existence through language. Words form certain groups in our minds. To understand their meaning, it is necessary to understand that each group is an essence, the words in it are reality, knowledge

expressed through meanings. In linguistics, such a mutual connection of language units according to a formal or logical-semantic sign is considered an association. The idea of the subject and the word cannot be understood separately from each other.

Keywords: associative, linguistic association, associative meaning, Uzbek lexeme associations, modern linguistics.

Kirish. Bugungi kunda jahon tilshunosligida so‘z birikmasini tadqiq qilish masalasi azaldan keng muhokamalarga sabab bo‘lgan. Bugungi kun tilshunosligida til sohiblarining ongida olamni konseptuallashtirish va lisoniy voqelantirishning o‘ziga xos tadqiqi doirasida ma’lum tematik maydonga tegishli birliklarni struktur-semantik, kommunikativ-pragmatik, qiyosiy-tipologik yo‘nalishlarda izchil izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, sintaktik konstruksiyalar tizimidan o‘rin egallagan predlogli so‘z birikmalarining tabiati, kategorial belgilari va lisoniy xususiyatlari haqida hozirgacha bildirilgan fikrlar turli-tuman, ba’zan o‘ta ziddiyatli bo‘lganligi sababli fanda so‘z birikmasi nazariyasi yaxlit va tugallik kasb etgan emas.

Ma’lumki, inson borliqni til orqali anglaydi, tushunadi va his etadi. So‘zlar ongimizda muayyan guruhlarni tashkil qiladi. Ularning ma’nosini anglash uchun har bir guruh mohiyat, undagi so‘zlar voqelik, ma’nolar orqali ifodalangan bilim ekanligini tushunish lozim. Tilshunoslikda bu kabi til birliklarning shakliy yoki mantiqiy-semantik belgisiga ko‘ra o‘zaro birlashuviga assotsiatsiya deb qaraladi. Predmet hamda so‘z haqidagi tasavvurni bir-biridan ayro tushunish mumkin emas. Ularning o‘zaro muvofiqligi assotsiatsiya qonuniyatlariga bo‘ysunadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil kabi ilmiy pedagogik tamoyillardan foydalanildi. Tilshunoslikda til elementlari orasidagi tizimli munosabatlarni tushunish XX asr boshlarida shveytsariyalik olim Ferdinand de Sossyur tomonidan til tavsifiga asos bo‘ldi. F. de Sossyurning fikricha, til – belgilar tizimidir: Til tizim bo‘lib, uning barcha elementlari bir butunlikni tashkil etadi va bir elementning ahamiyati faqat bir vaqtning o‘zida boshqalarning mavjudligidan kelib chiqadi.. Assotsiativ maydon atamasi esa ilmiy adabiyotlarda ilk marotaba Sh.Balli tomonidan qo‘llanilib, assotsiativ guruh va qatorlar ma’nosini anglatgan.

O‘rganilayotgan ob’ektni tizimli modellashtirish ko‘plab fanlar rivojlanishining hozirgi bosqichida bilishning eng samarali usuli hisoblanadi. Tabiat va jamiyatning turli sohalarida izchillikni o‘rnatish XX asr fanining eng muhim yutuqlaridan biridir.

Tizimning quyidagi ta’rifini umume’tirof etilgan deb hisoblash mumkin: tizim – bu tarkibiy qismlar (komponent) va elementlar (tuzilma) o‘rtasidagi aloqalar yoki munosabatlar sxemasini ajratib ko‘rsatish mumkin bo‘lgan har qanday murakkab birlik.

Til tizimining dastlabki modellaridan biri tabiiy fanlar ta’sirida vujudga kelgan daraja modelidir. Bu modelda til tizimi ierarxik munosabatlarda bo‘lgan darajalar yig‘indisi – tizimlar tomonidan shakllantiriladi. Birinchi darajali modellar I.A. Boduen de Kurtene va fransuz

tilshunosi E. Benvenist asarlarida paydo bo‘lgan. Tilning darajali modelining o‘ziga xos xususiyati uni simmetrik va ideal tartiblangan tizim sifatida taqdim etish istagidir. E. Benvenistning fikricha, “sathlar bir xil tuzilishga ega, ya’ni ular bir-biriga izomorfdir. Darajali kontsepsiya vositasida tilning tuzilishi talqin qilinarkan, uning juda oddiy ekanligi aniqlandi”[1.B.384]

Muhokama va natijalar. Til tizimini modellashtirishning yana bir turi maydon hisoblanadi. Maydon yondashuvi XX asrning 30-yillarida semasiologiyada paydo bo‘lib, keyinchalik til hodisalari va umuman tilning keng doirasiga tarqaldi. Mashhur nemis olimi J. Trier maydon nazariyasining asoschisi hisoblanadi. Tilning global tizimi, J.Trierning fikriga ko‘ra, bir-biriga parallel bo‘lgan ikki turdagi sohalarga bo‘linadi: kontseptual va og‘zaki sohalari. “Har bir soha o‘z navbatida elementar birliklarga – tushunchalar yoki so‘zlarga bo‘linadi, shu bilan birga og‘zaki (belgi) maydonning tarkibiy qismlari, xuddi mozaik toshlar kabi, tegishli kontseptual sohani to‘liq qamrab oladi”[2.B.177]

Maydonlar nazariyasining keyingi rivojlanishida ikkita asosiy yo‘l belgilandi. Ayrim olimlar (L.Vaysgerber, K.Reyuning va boshqalar) paradigmatic sohalarni, boshqalari (masalan, V.Portsig) sintagmatik munosabatlarni, ya’ni sintagmatik sohalarni o‘rgandilar. Ham paradigmatic, ham sintagmatik munosabatlar orqali bog‘langan so‘z turkumlarini, ya’ni qo‘shma (yoki murakkab) sohalarni o‘rgangan olimlar ham talaygina. Ba’zi manbalarda assotsiativ maydon atamasi mazmuniy maydon tushunchasining sinonimi sifatida qo‘llaniladi. Masalan, “Yu.S. Stepanov mazmuniy maydonlarning quyidagi turlarini ajratib ko‘rsatadi: Pakrovskiy maydoni, Trir maydoni, Portsig maydoni. U assotsiativ maydonni ham mazmuniy maydon turlaridan biri sifatida to‘rtinchi turga kiritadi”[3.B.52], ya’ni olim assotsiativ maydon va mazmuniy maydon tushunchalarini o‘zaro farqlamaydi, ularni o‘zaro sinonim deb hisoblaydi.

Y.N. Karaulov esa o‘z tadqiqotida assotsiativ maydon va mazmuniy maydon tushunchalarini farqlaydi va ikki alohida hodisa sifatida ajratadi. U assotsiativ maydonni reallikni anglaydigan individual shaxsning ta’rif-tasviri ekanligini asoslab beradi. Yu.N. Karaulov firkriga ko‘ra, “assotsiativ maydon va mazmuniy maydon o‘zaro farqlanadi. Assotsiativ guruhlar tuzilishida ongda shakllangan bilim va munosabatlar har bir shaxsda individual bo‘lishi, assotsiativ maydon elastik tarzda belgilanishi, ya’ni turli shaxslar tomonidan tuzilgan assotsiativ guruhlarining hajmi har hil bo‘lishi mumkinligi, ya’ni assotiativ guruhlar tuzilishi jarayonida individual erkinlikka va ixtiyoriylikka yo‘l qo‘yilishini kuzatish mumkin”[4.B.176]

“Mazmuniy maydon esa ko‘pincha aniq ma’lumotlarga asoslanib, komponent tahlil yordamida, izohli lug‘atlar yoki umumiy me’yorlardan foydalanib tuziladi. Ba’zi hollarda individual va tasodifiy assotsiatsiyalarga ham asoslanishi mumkin. Ushbu individuallik va tasodifiylik mazmuniy maydonda komponent tahlil bilan almashtiriladi. Assotsiativ maydon chegaralanmaganligi bois assotsiativ guruhlarining qanday tuzilishi shaxsning borliq, olam haqidagi tushunchalariga bog‘liq bo‘ladi”[4.B.177] Keltirilgan maydon tushunchalarining

farqini aniqlashda, aytish mumkinki, mazmuniy maydon tilning kognitiv xarakteristikasini anglatsa, assotsiativ maydon esa shaxsning fikrlash jarayonini, ong darajasini ta’riflaydi. “Mazmuniy maydon til vositasi, assotsiativ maydon esa shaxs tafakkurini tadqiq etish vositasi hisoblanadi. Assotsiatsiyalar esa shaxs ongida va ong ostida to‘plangan tushunchalarni aks ettiradi hamda ichki – ongosti aloqalarni yuzaga chiqishini ta’minlaydi”[5.B.24]

Leksemalarni yaqin pereferiyaga kiritish mezonlari quyidagilardan iborat: yadro til birliklariga nisbatan kamroq chastotalilik, bir ma’noilik, yetarlicha umumlashgan, stilistik neytral ma’no, kontekstga minimal bog‘liqlik. Uzoq periferiyaning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: past chastotalilik, noaniqlik, uzoq periferiya zonasidagi asosiy ma’nolar polisemantik leksemalarning bosh ma’nolariga tegishli emas; boshqa leksik-semantik guruhlar va leksik-semantik sohalarga mansub chegaralovchi emotsional, stilistik sema, kontekstga semantik qaramlikning mavjudligi.

Ekstremal periferiya birliklari juda past chastotali, periferik seme-temporal, funktsional, tasodifiy, stilistik odatiylikning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Til birliklarining leksik-semantik sohaning o‘ta chetiga mansubligining eng muhim ko‘rsatkichi, masalan, “Chastotalar lug‘ati”da ularning yo‘qligidir. “Maydon tuzilishi” nomli monografiyada I.A.Sternin maydonning xususiyatlarini quyidagicha umumlashtiradi: Maydon – bu strukturaviy munosabatlar bilan bog‘langan elementlarning inventarizatsiyasi”. Maydonni tashkil etuvchi elementlar semantik umumiylikka ega va tilda yagona vazifani bajaradi. Maydon bir xil va geterogen elementlarni birlashtirishi mumkin. Maydon tuzilishida mikromaydonlar ajralib turadi. Maydonning bir qismi sifatida yadro va periferik tarkibiy qismlar ajralib turadi. Yadro dominant komponent atrofida birlashtirilgan. Periferiya esaqatlam tashkil etish xususiyatiga ega Yadro tarkibiy qismlari soha funktsiyalarini bajarish uchun eng ixtisoslashgan, tizimli ravishda qo‘llaniladi, soha funktsiyasini eng aniq bajaradi, boshqa tarkibiy qismlarga nisbatan eng ko‘p uchraydi va soha uchun majburiydir. “Maydon va periferiya o‘rtasida maydon tomonidan bajariladigan funktsiyalarni taqsimlash amalga oshiriladi, funktsiyalarning bir qismi yadroga, ba’zilar esa periferiyaga o‘tkaziladi. Maydon tarkibiy qismlari bir maydonning yadrosiga va boshqa maydonning pereferiyasiga tegishli bo‘lishi mumkin va aksincha. Turli maydonlar qisman bir-birining ustiga o‘rnatiladi va astasekin o‘tish zonalarini hosil qiladi.

Lug‘atga xos tizimli tabiatning namoyon bo‘lishi – bu turli xil semantik assotsiatsiyalarni ajratib ko‘rsatish orqali uni tavsiflashning asosiy qobiliyatidir, masalan: sinonimik qatorlar, leksik-semantik guruhlar, leksik-semantik sathlar, leksik-frazeologik sathlar, shuningdek, assotsiativ guruhlar.

Leksik mikrotizimlarni farqlash mezoni quyidagi xususiyatlardir:

- 1) leksemalar orasidagi bog‘lanishlarning lisoniy/nolisoniy shartliligi;
 - 2) mikrotizim ichidagi strukturaviy munosabatlar turi;
 - 3) guruhlash identifikatorining (nomining) joylashuvi va turi
- Quyida guruhlashning asosiy turlarini ko‘rib chiqamiz.

Sinonimik qator – bitta asosiy so‘z, ya’ni dominant so‘z atrofida birlashgan sinonimlar guruhi. Dominant so‘z eng umumiy ma’noga ega bo‘lib, u odatda ma’lum kontekstlarda boshqa sinonimlarni almashtirish qobiliyatini o‘zida mujassam etgan stilistik jihatdan uslublararo qo‘llanadigan birlikdir. “Sinonimik qator, boshqa til shakllanishlari singari tizimli xususiyatga ega”ligi birinchi marta Yu.D.Apresyan tomonidan qayd etilgan. Sinonimik qator markaz (yadro) va periferiyadan iborat. Yu.N. Denisovning fikricha, sinonimik birikmalarga leksik-semantik guruhlardagi so‘zlarning leksik-semantik bog‘lanishlarining alohida turi sifatida qaraladi.

Leksik-semantik guruh – bu “nutqning bir qismiga oid so‘zlarning katta guruhi bo‘lib, unda nafaqat umumiy grammatik sema, balki kamida bitta umumiy toifali leksik sema ham mavjud. Bu sema guruhning semantik asosini tashkil qiladi va har bir alohida so‘zda differensial semalar yordamida sayqallanadi. Ular tarkibidagi birliklarning korrelyatsiyasining asosiy turi semantik qarama-qarshiliklardir. Leksik-semantik guruhni tanlash tilning leksik tarkibining tizimli xususiyatini aniqlash usullaridan biridir. Leksik-semantik maydon – umumiy tushuncha (sema) bilan birlashtirilgan bir yoki bir nechta nutq qismlarining ko‘p sonli so‘zlari yig‘indisi. Maydon nomi, qoida tariqasida, sun’iy xarakterdagi (ya’ni barqaror bo‘lmagan) ibora bo‘lib, bir tushuncha atrofida birlashtirilgan ma’lum bir tushunchani nomlaydi. Masalan, avtomobil, trolleybus, velosiped, paroxod, kema, taksi, tramvay, poezd va boshqalar - “transport vositalari”; yil, soat, daqiqa, soniya, oy, hafta, lahza, yoz, qish, asr va boshqalar - “vaqt o‘lchovlari nomlari”.

Bu murakkab leksik mikrotizim bo‘lib, so‘zlarni semantik printsipga ko‘ra birlashtiradi va o‘ziga xos maydon tuzilishini shakllantiradi. Leksik-semantik maydon mikromaydonlardan iborat. Leksik-semantik maydon quyidagi strukturaviy xususiyatlarga ega: elementlarning o‘zaro bog‘liqligi, ularning tartiblilik va ierarxiyasi. Bundan tashqari, leksik-semantik maydonni boshqa bir qator til tizimlaridan ajratib turadigan bir qator xususiyatlar mavjud va ular quyidagicha: Aniq chegaralarning yo‘qligi, uzluksizligi, ochiqligi, boshqa sohalar bilan o‘zaro ta’siri, bo‘shliqlarning mavjudligi, assimetrik qurilish, avtonomiya, mustaqillik, semantik tizim”. Leksik-semantik sathning identifikatori har doim maydondan tashqarida bo‘ladi va qoida tariqasida, umumiy tushunchani bildiruvchi ibora bo‘lib, unga nisbatan sohaning barcha a’zolari tur tushunchalari hisoblanadi. Leksik-semantik sath bir qator zamonaviy ilmiy ishlarda, xususan A.A.Edalina, Kurenkova, Moiseeva, Nikulshina, Polyakova va Tilloevalar tadqiqotlarida o‘rganish ob’ekti hisoblanadi.

Tematik maydon – bu bir xil voqelikka aloqador ko‘p sonli so‘zlar, iboralar va frazeologik birliklar, nutqning turli qismlari birliklarini o‘z ichiga oladi. Masalan, tematik guruhlar, jumladan sport, qishloq xo‘jaligi, sanoat, hayot, san’at va boshqalar. F.P.Filin “tematik guruh doirasida bir leksemaning boshqasiga almashtirilishi butun guruhning leksik ma’nosining o‘zgarishiga yoki yo‘qolishiga olib kelmaydi, degan fikrni ilgari suradi. Bu esa ushbu assotsiatsiyadagi leksemalar o‘rtasida semantik bog‘lanishlar yo‘qligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Bugungi kunga qadar o‘zbek tilshunosligi miqyosida milliy psixolingvistika maktabi shakllanmaganligi bu sohada olib borilajak ilmiy izlanishlar uchun keng imkoniyatlar ochishi barobarida soha rivoji uchun fundamental tadqiqotlarni jahon andozalari darajasiga yuksaltirishdek ustuvor vazifani qo‘ydi. Ta’kidlab o‘tish joiz, psixolingvistika sohasida ilmiy tadqiqot olib borayotgan o‘zbek olimlari asosan rus psixolingvistik maktabining nazariy qarashlariga tayanadilar, bu esa begona madaniyat va unga xos til xususiyatlari negizida rivojlangan psixolingvistik nazariyalarni moslashtirish va takomillashtirish, xususan o‘zbek tilida so‘zning psixolingvistik ma’nolarini aniqlashning psixolingvistik qoliplarini yaratish, til jarayonlari hamda ularning tafakkur mexanizmlariga ta’sirini chuqurroq tushunishga yordam berishi mumkin bo‘lgan tadqiqotlar uchun istiqbolli soha ekanligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию/ В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1962. – 384 с.
2. Трир Й. Немецкий словарь в смысловой области разума. История языкового поля. От истоков до начала 13-го века / Й. Трир. – Берлин, 1934. – С. 177.
3. Степанов Ю.С. Основы общего языкознание.-М.:Просвещение, 1975. – С. 52.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идиография,-М.Наука, 1976. – С. 176.
5. Абрамов В.П. Теория ассоциативного поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета. № 3, Том 14-Наука, 1976.